

Reichstätter, Jan

**Islám povolžských Tatarů versus islamofobní stereotypy
Středoevropanů: historický exkurz do severních enkláv náboženství
půlměsíce "patřícího do Evropy" již dvanáct století**

Sacra. 2018, vol. 16, iss. 1, pp. 56-67

ISSN 1214-5351 (print); ISSN 2336-4483 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138437>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Islám povolžských Tatarů *versus* islamofobní stereotypy Středoevropanů: Historický exkurz do severních enkláv náboženství půlměsíce „patřícího do Evropy“ již dvanáct století

Islam of the Volga Tatars versus Islamophobic Stereotypes of the Central Europeans: A Historical Excursion into the Northern Enclaves of the Religion of the Crescent that “Has Already Belonged to Europe” for Twelve Centuries

Jan Reichstätter, FF MU, Ústav religionistiky
e-mail: reichstater@mail.muni.cz

Abstract

Among the inhabitants of the post-Communist Central European countries – with the smallest Muslim minorities of the whole continent – Islam is currently presented through negative stereotypes as a religion essentially “non-European,” “expansive,” and “intolerant“. Both the history and present-day reality of Tatar Islam represent one of the notable examples which might break such prejudices or generalizations. Islam appeared in the Volga-Ural region earlier than Christianity. Its historical spread within Tatar khanates seems to lack violent conversions, unlike during later expansion of Christian Russians into the region. And also, traditional Islamic areas of the present-day Russian Federation (i.e. Volga and Caucasus regions) served as historical refuges for the last surviving Pagan cultures of Europe. Due to relative isolation from its Middle Eastern focuses, as well as intensive contacts with native cultures around the Eurasian steppes, Tatar Islam notably differs from that of e.g. Arabian, or even North Caucasian populations. Other factors that have stimulated its specific – relatively secular and humanistic – character can be seen in the popularity of Sufism and Jadidism during the modern era, as well as the long-standing necessity to cope with various pressures from part of the hegemonic cultures of the Russian Empire, the Soviet Union, and the present-day post-Soviet Russian state.

Keywords

Islam, Volga Tatars, religion in Russia, multiculturalism in Russia

Klíčová slova

Islám, Tataři, náboženství v Rusku, multikulturalismus v Rusku

Úvod

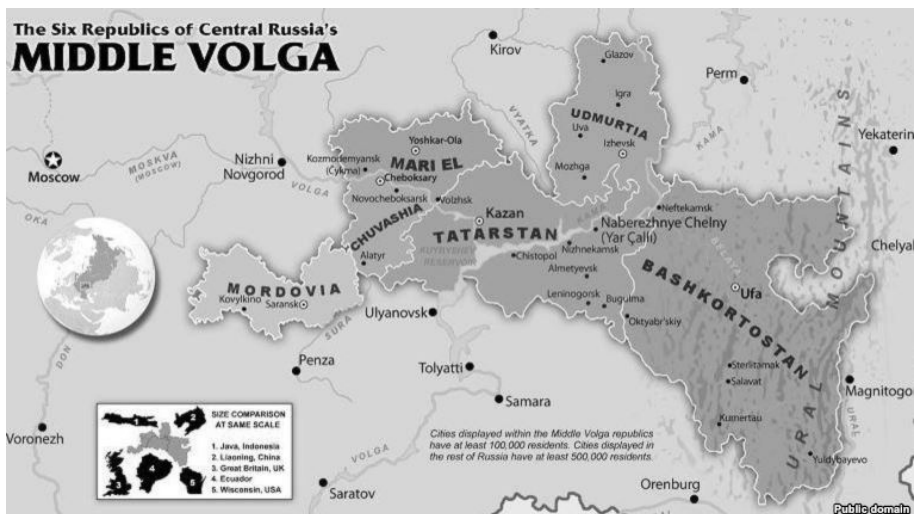
Pod současným Ruskem si Středoevropan vybaví patrně spíše jiné asociace, než jsou „multikulturalismus“, „multikonfesionalita“ nebo „multietnicita“. Přesto je to právě mimořádně široká paleta národů a kultur, co člověka při první návštěvě Ruska možná nejvíce udeří do očí. Stejně jako například Londýn nebo Paříž dnes působí jako etnokulturní mikrokosmy obou bývalých západoevropských impérií, je podobně i metropole Moskva jakýmsi zmenšeným demografickým modelem někdejšího Sovětského svazu. Z hlediska koloniální historie odlišuje Rusko od Francie s Británií nejvíce asi skutečnost, že se jeho expanze orientovala na sousední vnitrozemí, a nikoli na země za mořem, a že své impérium doposud nerozpustilo (a zjevně tak zatím učinit ani nehodlá). Pokud západní části Ruska vykazují statisticky relativně vysokou národnostní homogenitu s výraznou dominancí etnických Rusů (jejichž zastoupení je zde podobné jako v případě Čechů v Česku), na východ od Nižného Novgorodu pozvolna začíná již naplno ono „multikulturní Rusko“, kde vedle sebe či pospolu žijí po staletí až tisíciletí velmi různá etnika, kultury i duchovní tradice.¹

Islám má v Rusku po pravoslaví hned druhou největší náboženskou komunitu. Jeho vyznavači tvoří zhruba 10 % obyvatel celé země (Dannreuther & March, 2010: 1), v níž v současnosti stojí okolo 7500 mešit (Goble, 2014). Nejpočetnější muslimskou populaci a zároveň druhou největší etnickou skupinu v Ruské federaci (hned po Rusech) představují Tataři.² Tvoří necelá 4 % obyvatel země a obývají především autonomní republiku Tatarstán a přilehlá administrativní území (Demographics of Russia, 2017). Dříve žilo tatarské obyvatelstvo v rámci evropského Ruska rozptýleně v celém stepním prostoru mezi jižním Uralem a severním Černomořím, avšak v posledních pěti stoletích byla většina tohoto území rusifikována. Jedno staré ruské přísloví v tomto směru říká, že „seškrábeš-li Rusa trochu na povrchu, najdeš pod ním Tatařa“. Naráží se zde patrně na skutečnost dlouhodobé historické interference mezi Moskevskou Rusí a Zlatou Hordou s jejími následnickými chanáty, jež vedla mimo jiné k vysokému zastoupení Tatarů mezi tradiční, předrevoluční ruskou šlechtou (Eloeva, 2006: 163–165).

Mezi Středoevropany, majícími s islámem a muslimy oproti Rusům zcela minimální historické zkušenosti, dnes často rezonují klišé, podle nichž je islámská náboženská kultura bytostně *neevropská*, *expanzivní* a *netolerantní*. Může být proto užitečné konfrontovat tyto charakteristiky právě s realitami v nejsevernější výspě islámského světa, již představuje území dnešního Tatarstánu a jeho okolí.

¹ Přehlednou mapu, znázorňující zastoupení etnických Rusů v dílech administrativních oblastech Ruské federace, lze nalézt na anglické Wikipedii (Demographics of Russia, 2017).

² České etnografické názvosloví je v případě Tatarů poněkud rozvolněné. Někdy se pro odlišení Tatarů v Povolží od jazykově a kulturně vzdáleně příbuzných Tatarů na Krymu, na Sibíři, nebo v Polsku a Litvě užívá názvu „Volžští“ nebo „Povolžští Tataři“. Obvyklejší je však forma „Tataři“ bez přívlastku, čemuž dávám v textu přednost, případně ji doplňuji čistě geografickým adjektivem „povolžští“, pokud je to v daném kontextu vhodné. Naproti tomu Krymské Tatary označuji vždy s jejich zavedeným etnickým (původně však rovněž geografickým) přívlastkem.

Obr. 1. Ruské federální republiky v Povolží (názvy jsou uvedeny v angličtině) – Tatarstán je územní rozlohou srovnatelný s Českem (zdroj: 7x7-journal.ru)

Je islám neevropský?

Do Povolží islám pronikl v 10. století z území Bagdádského chalífátu, s nímž udržovali styky tehdejší vládci prostoru kolem soutoku Volhy a Kamy – turkičtí Bulhaři. Nešlo o první průnik tohoto náboženství na území současného evropského Ruska – již o dvě století dříve se uchytilo vlivem arabské expanze do Persie na Kavkazu a jeho předpolích, včetně těch severních (čili evropských). Povolžští Bulhaři konvertovali roku 922 po navázání politického spojení s Bagdádským chalífátem, a to prostřednictvím misie Ahmeda Ibn Fadlána, jehož zápisky z cesty patří k nejcenějším historickým pramenům o Povolží a východní Evropě raného středověku.³ Konverze Rusů ke křesťanství se odehrála teprve o tři generace později. Podle staroruské tradice, zaznamenané nejstarší dochovanou kronikou *Pověst vremennych let*,⁴ se kolem roku 986 rurikovský kníže Vladimír rozhodl zavést na Rusi některé z monoteistických náboženství, s nimiž se seznámil skrze obchodní styky a pravidelné „vikingské“ výpravy do okolních zemí. Přijal na svém dvorci křesťanské misionáře z Řecka a Německa, a spolu s nimi i vyslance mocných turkických sousedů na jihu – Chazarů, jejichž šlechta vyznávala judaismus, a zmíněných Bulharů, jež nedávno konvertovali k islámu. Vladimírovi byl islám v mnoha ohledech sympatický – povoloval mnohoženství, jež bylo na Rusi

³ Originální arabský název Ibn Fadlánova spisu, v němž zaznamenal misijní cestu do bulharského hlavního města Bolgaru, je *Risale* („Zápisky“). Jeho jediný kompletní přepis byl objeven roku 1923 na území dnešního Íránu.

⁴ Autorem kroniky, sestavené mezi lety 1091–1115, je zřejmě mnich Nestor z Kyjevsko-pečerského kláštera. Pojednání o přijetí křesťanství knížetem Vladimírem je jedním z jejich ústředních oddílů.

tradičně praktikováno, a sliboval četné sexuální rozkoše i v posmrtném životě. Knížeti bezpochyby imponovala také moc, jíž bulharská říše tehdy dosahovala. K rozhodnutí změnit víru ostatně dospěl po sérii porážek, jež utrpěl právě od Bulharů, což si mohl vyložit jako doklad převahy boha muslimů nad bohy Rusů.⁵ Problém představovala specifická nařízení islámské kultury – rituální obřízka, prohibice vepřového masa a zvláště alkoholu, jenž byl – slovy knížete – „pro Rusy radost“, bez které „nemůžeme být“ (viz Nestor, 2014: 98). Ruští poslové, kteří pak uvedené okolní země navštívili, Vladimírovi referovali, že islámské rituály působí „pochmurně“, zvláště oproti okázalé kulticko-rituální sféře řeckého křesťanství (Nestor, 2014: 112). Navzdory konečnému rozhodnutí knížete přijmout řeckou křesťanskou kulturu lze konstatovat, že k tomu, aby se z východních Slovanů stali muslimové, nechybělo příliš mnoho.

O tři století později dobyli bulharskou říši v Povolží kypčacké turkické kmeny pod nadvládou Bátů-čanových Mongolů.⁶ Noví vládcí eurasijských stepí, pro něž se ujal kolektivní pojmenování „Tataři“, převzali od Bulharů během krátké doby jejich náboženskou kulturu.⁷ Islám se však v Povolží vyvíjel značně izolovaně od jeho afroasijských epicenter, navíc v sousedství pohanských Ugrofinů,⁸ již se sice nevyhýbali placení dávek a odvodům, avšak zůstali víceméně věrni tradiční kultuře, a pravoslavných Rusů, kteří ovládli území Kazaňského chanátu během 16. století.⁹ Díky dlouhodobým interetnickým fúzím během posledního půltisíciletí se například vzhled tatarských vesnic prakticky nijak neliší od vesnic slovanských nebo ugrofinských. Pouze v jejich centrech stávají mešity, připomínající však architektonicky spíše dřevěné verze středoevropských kostelů než modlitebny předovýchodního typu, a na náhrobcích tradičních hřbitovů – zarostlých vegetací

⁵ Perské prameny z 11. století ovšem informují, že „král“ Rusi *Vladmir* žádal o muslimské misionáře u Chórezmských Turků (jejichž říše se rozkládala jižně od Aralského jezera), nikoli u Povolžských Bulharů (viz Shepard, 2013: 374).

⁶ Kypčacké jazyky představují velkou severozápadní větev turkických jazyků, k níž patří vedle tatarštiny také blízká baškírština. Invaze kypčackých kmenů pod nadvládou Mongolů překryly v oblasti východní Evropy počínaje 13. stoletím starší turkické substráty bulharské (ogurské) a oguzské větve. K první z těchto skupin patřila kromě staré bulharštiny zřejmě i chazarština a jejím jediným reliktem v oblasti je dnes čuvaština. K druhé skupině zase mohla patřit zejména pečeněžština, jejímž reliktem může být gagauzština v dnešní Moldávii (viz Blažek & Schwarz, 2011: 25–59).

⁷ Prvním chánem Zlaté hordy, který přijal islám, byl Berke (vládl 1256–1265). Aktivně šířena po impériu však začala být nová víra teprve za chána Uzbeka (vládl 1312–1340).

⁸ Pro označení starých polyteistických náboženství Evropy, přežívajících koncem středověku na okrajích křesťanského a islámského světa, se přidržují sémanticky sice problematického, avšak vcelku zavedeného termínu „pohanství“ (etymologicky vycházejícího z latinského *paganus* „venkovan, obyvatel *pagu* tj. římské subprovinciální administrativní jednotky“). V ruskojazyčné odborné literatuře se obvykle používá sémanticky podobného (a podobně problematického) termínu *jazyčestvo*, a to i mezi ruskými akademiky neslovanského původu. Samotní marijští a udmurtští pohané dávají v současnosti oficiálně přednost výrazům jako „rodná víra“, „stará víra“, „víra předků“ či pouze „víra/náboženství“ (tj. termínu v domorodém jazyce, majícím v udmurtštině rovněž významy „modlitba“ a „obět“) (Sebeok & Ingemann, 1956: 323; Lintrop, 2002: 43).

⁹ Dílčí tatarské chanáty vznikaly během 15. století politickým rozkladem říše Zlaté hordy. Kazaňský chanát kolem soutoku Volhy a Kamy (kryjící se do značné míry s územím někdejšího Povolžského Bulharska) dobyla vojska Ivana IV. Hrozného roku 1552. Astrachaňský chanát na dolní Volze pak ovládli Rusové roku 1556 a Sibiřský chanát roku 1582. Naproti tomu Krymský chanát existoval (pod dlouhodobou nadvládou Osmanských Turků) až do 18. století, kdy bylo jeho území vojensky anektováno ruskou carevnou Kateřinou II. Velikou.

podobně jako hřbitovy pravoslavných Rusů nebo polopohanských Ugrofinů¹⁰ – bývá vyrytý znak půlměsíce. Hlavní město Tatarstánu Kazaň, ležící na břehu Volhy na rozhraní lesostepí a boreálních lesů, může u Středoevropana vzbuzovat dojem „brány do Asie“, zvláště ve starých tatarských čtvrtích. Po antropologické stránce jsou však Tataři nezřídka k nerozeznání od svých etnických sousedů a jejich původ lze často identifikovat pouze podle tradičních jmen či příjmení. Patrně vlivem bulharského substrátu připomíná většina Tatarů fyzicky spíše obyvatele Černomoří než jazykové příbuzné směrem k Altajskému pohoří. Východoasijské rysy má pouze menšina z nich, zato je mezi nimi nemalé procento světlých, severoevropských typů. Nedávné genetické studie v tomto ohledu ukázaly, že invaze z asijských stepí skutečně nezanechaly v genofondu Tatarů příliš výrazné stopy, a že většina populace vykazuje blízkost zejména k ugrofinským Mordvinům.¹¹

Obr. 2–3. Architektura mešit v Povolží (zdroj: komanda-k.ru)

Mladší generace Tatarů se podobají svým slovanským protějškům také módou a životním stylem. Nemálo z nich zdobí tetování (což zapovídá Korán i Bible) a nevyhýbají se ani alkoholu, byť tatarská mládež je v tomto ohledu podstatně rezervovanější než ta ruská (ačkoli i u ní se dnes jeví být alkoholismus na ústupu ve srovnání s generacemi narozenými za sovětské éry). K islámu se však Tataři všech

¹⁰ Původní pohanské tradice se přes perzekuce státní moci během 16.–20. století udržely v Povolží u Marijců a Udmurtů. Statistiky z konce 20. století uvádějí u obou skupin 5–30 % příslušníků s náboženskou afiliací k pohanství. Vysoký interval je dán složitostí kritérií „čistého“ pohanství, neboť část jeho vyznavačů byla pokřtěna nebo v různé míře praktikuje dvojvěří. Dalším faktorem komplikujícím statistiky je zde skutečnost, že nemalá část oficiálních stoupenců křesťanství (zvláště mezi Marijci) se účastní pohanských rituálů (viz Knorre, 2013: 250–251; Filatov & Schipkov, 1997: 179).

¹¹ Genetická afiliace k sousedním Ugrofinům byla evidována nejen u Tatarů, ale také u jejich západních příbuzných Čuvašů (obývajících především Čuvašskou republiku a nábožensky se hlásících – narozdíl od Tatarů a Baškirů – obvykle ke křesťanství). Tato zjištění zjevně odrážejí jazykovou a kulturní historii středního Povolží, kdy v průběhu 13.–20. století přejala část zdejších Mordvinů, Marijců a Udmurtů jazyk, kulturu a identitu politicky dominantního tatarského superstrátu. U turkických Baškirů, žijících převážně ve východním sousedství Tatarstánu, je zase z genetických výzkumů zjevné silné substrátové dědictví některé z před slovanských indoevropských skupin v oblasti, nejspíše starých Íránců (zatímco jejich fyziognomie a tradiční kultura vykazují podstatně výraznější společné znaky s Kazachy a Mongoly, než je tomu v případě Tatarů) (viz Wiik, 2008: 57–66, 84; Vladykin, 1994: 199).

věkových skupin většinou pevně hlásí.¹² V Tatarstánu a v sousedních republikách s většími tatarskými komunitami lze například často rozpoznat automobily muslimů podle symbolické výzdoby interiérů či nálepek na zadních sklech s vyobrazením půlměsíce a mešity.¹³ Ve státech střední Evropy by dnes zřejmě takové dekorace působily na majoritní populace jako pomyslný hadr na býka. V Rusku (či minimálně v povolžských republikách) se naproti tomu nezdá, že by to vzbuzovalo jakoukoli pozornost – už vzhledem k dlouhé historii vzájemného interkulturního soužití. Pro většinu Tatarů představuje ovšem islám spíše sociální než náboženskou vrstvu identity, neboť k modlitbě, návštěvám mešity a k rituálům obecně se převážná část z nich uchyluje pouze zřídka – podobně jako je tomu ostatně i u Rusů (či v zemích EU například u Irů, Poláků nebo Rumunů) s jejich vztahem ke křesťanství. Tatarské dívky a ženy také většinou nezahalují vlasy, jak tomu bývá zvykem ve většině islámského světa. Lze připomenout, že podobně mírné poměry ve vztahu k ortodoxním zvykostem panují i v sousedním Baškortostánu, a víceméně i ve zbytku turkického světa od Kazachstánu po Turecko. Neplatí to však na Kavkaze – vedle Povolží dalším regionu Ruské federace s muslimskými majoritami – kde má islámská kultura podstatně konzervativnější rysy. V Čečensku se dokonce současný vůdce Ramzan Kadyrov snaží zavádět nařízení z archaického práva *šaría* (Ioffe, 2015). Koná tak – jak ostatně jinak – s požehnáním prezidenta Putina, jenž při projevu před čečenským parlamentem v roce 2005 prezentoval názor, podle nějž má „pravoslaví blíže k islámu než k západnímu křesťanství“ (Gvozdev & Marsh, 2014: 297). Islámský fundamentalismus dnes sice budí prakticky po celé Evropě (nikoli neoprávněnou) ostražitost, přesto je vhodné připomenout, že právě ve „fundamentalistickém“ Čečensku, Dagestánu nebo Ingušsku je dnes statisticky nejnižší kriminalita v celém Rusku.¹⁴ Pokud jde o již zmíněné ženské zahalování vlasů, různé šátky v Povolží nosí – at kvůli sychravému počasí, anebo jako módní doplněk – nejen tatarské, ale i ruské a ugrofinské ženy a dívky, a na venkově pak zahalují starší vdané ženy vlasy ve vysoké míře téměř po celé zemi nehledě na náboženskou příslušnost (jako tomu bylo ostatně donedávna i v českých zemích). Stojí rovněž za připomínku, že nejpřísnější pravidla pro ženské zahalování udržovali v Povolží tradičně ruští starověrci, stahující se sem od 18. století z centrálních regionů země před náboženským pronásledováním, a že při vstupu do pravoslavného kostela je obecně zahalení hlavy pro ženu povinností

¹² Nutno však zároveň dodat, že ateistů je mezi Tatory ve srovnání s jinými muslimskými národy relativně mnoho (viz Filatov, 1998: 271).

¹³ Je však třeba uvést, že v posledním čtvrtstoletí do bohatého Tatarstánu i sousedního Baškortostánu imigrovali četní muslimové z Kavkazu a střední Asie (zvláště z Uzbekistánu), jejichž religiozita je ve srovnání s autochtonními muslimy intenzivnější a konzervativnější. Automobily příslušníků dílčích muslimských etnik lze pak tudíž zvláště ve městech nesnadno rozlišit (není-li například zároveň onálepkováno hrdým sloganem s označením národnosti).

¹⁴ Vycházím ze statistik z roku 2013, jež reprodukuje Asya Pereltsvaigová (2016). Nelze však vyloučit, že policejní statistiky jsou v těchto autonomních republikách účelově falšované místními autoritami z důvodu snahy o vylepšení své politické reputace. Například z nedávných prohlášení Ramzana Kadyrova o „neexistujících“ homosexuálech v Čečensku lze vyvodit, že fenomény, které zdejší političtí vůdci považují za nepřijemné, prostě „neexistují“ (a dělá se maximum možného pro to, aby „neexistovaly“ i nadále) (ČTK & Echo24, 2015).

stejně, jako je tomu v mešitách. Českému „šátkobjici“ by se zkrátka z veřejného prostoru v Rusku mohla trochu zatočit hlava.¹⁵

Je islám expanzivní?

Když kolem roku 1240 ovládli Tataři jihoruské oblasti, pro sousedící křesťanská knížectví se stali kvůli periodicitě loupežných a otrokářských nájezdů či brutálním způsobům, jimiž lámali pokusy o odpor, na dvě století takřka apokalyptickým postrachem. Spojitost jejich agresivity s islámskou ideologií však není zřejmá. Podobné nájezdy turkická a mongolská etnika provozovala na územích sousedů již za pohanských časů, a v oblasti si předtím podobně jako muslimští Tataři počínali například židovští Chazaři. Konverze Tatarů k islámu během 13. století naopak spíše přispěla k jejich usazení a kulturnímu sblížení s ruskými knížectvími, s nimiž je nyní pojila literární, monoteistická náboženská tradice – z hlediska věroučných konceptů se nepřilíhli lišící. Daně v ruských knížectvích začala pro Tatary záhy vymáhat knížata z přilehlé Moskvy, přičemž pravoslavní popové byli od jejich placení osvobozeni. Je třeba rovněž dodat, že navzdory vojenské hegemonii v Povolží a jižním Rusku zůstali Tataři misionářsky víceméně pasivními a o nuceném obrácení na islám neexistují žádné zprávy. Část zdejších Ugrofinů, kteří upadli pod nadvládu Zlaté Hordy, zřejmě konvertovala a přijala tatarskou identitu z vlastního rozhodnutí kvůli udržení nebo zlepšení svého postavení, zatímco většina z nich zůstala věrná své pohanské kultuře, v níž islám zanechal pouze adstrátové stopy (viz Kerezsi, 2004: 373–376; Vladykin, 1994: 199–202).

Když mezi lety 1548–1552 ovládla Povolží moskevská vojska Ivana IV. Hrozného, nastaly pro nekřesťanské kultury v oblasti krušné časy. Do konce 16. století byly v Kazani a okolí zbořeny všechny mešity a namísto nich vybudovány pravoslavné kostely. Část zdejšího obyvatelstva – ať šlo o pohany nebo muslimy – byla násilím obrácena na křesťanství.¹⁶ Islám byl postaven mimo zákon a jeho vyznávání bylo perzekuováno až do tolerančního obratu za osvětské carevny Kateřiny II. Veliké (vládla 1762–1796) (viz Filatov, 1998: 265–266; Baker, 2011: 43–44). Další etapa pronásledování víry a systematického boření mešit pak nastala s komunistickou revolucí. V roce 1918 byl reprezentanty Tatarů a Baškirů, jejichž revoluční sympatie stály vesměs na straně menševiků, vyhlášen v Kazani nový Uralsko-volžský stát (*Idel-Ural štaty*). Měl však pouze několikaměsíční trvání. Po ovládnutí oblasti bolševiky vznikla nicméně v rámci Sovětského svazu v roce 1920 Tatarská Autonomní Sovětská Socialistická Republika, jež alespoň zčásti naplnila představy místních nacionalistů. Hranice etnických republik v Povolží však byly obecně stanovovány primárně s ohledem na ruské obyvatelstvo oblasti. V letech 1921–1922 byli Tataři vystaveni důsledkem nedbalé zásobovací politiky

¹⁵ Informace o současných reáliích povolžských republik čerpám mj. z autopsie – z exkurzí po Tatarstánu, Marijsku a Udmurtsku v rámci půlročního studijního pobytu v Iževsku v roce 2017. V tomto hlavním městě Udmurtské republiky žije větší tatarská minorita (tvořící 10 % obyvatel) a na zdejší státní univerzitu (především na Institut nafty a plynu) dojíždí za studiem značné množství Tatarů ze sousedních republik (především z Tatarstánu).

¹⁶ Krjašeni (rusky *Krjašeny*), kteří představují jednu z etnografických skupin povolžských Tatarů, mohou být přímými potomky obyvatel někdejšího Kazaňského chanátu, již přestoupili v důsledku sociálního tlaku po ruském záboru na křesťanství. Sami se nicméně považují za potomky dávných křesťanských konvertitů z řad turkických Polovců, kteří Povolží obývali před Mongoly i Bulhary (viz Filatov, 1998: 274–275).

hladomorům (jež dodnes mnozí považují za záměrnou genocidu ze strany sovětského politbyra). Za Stalinovy epochy se represe vůči tradičním kulturám vystupňovaly patrně na historické maximum a Tatarům bylo po náboženské praxi zakázáno i oficiální užívání tatarského jazyka a arabského písma. Intenzivní čistky, praktikované na elitách etnických menšin v celé SSSR, postihly nejvíce patrně Krymské Tatary,¹⁷ kteří v době komunistického převratu vyhlásili na svém území demokratickou republiku – historicky vůbec první v celém islámském světě.

K uvolnění represivní politiky došlo teprve za Gorbačovovy éry. Po roce 1990 nabyly neruské menšiny předrevolučních náboženských svobod, a došlo také k renesanci (v praxi značně omezené) územní autonomie, jíž se povolžským republikám dostalo za Leninovy éry. Pokud lze současnému prezidentu Putinovi připisat nějaká pozitiva, pak je to vedle ekonomické a bezpečnostní stabilizace země pokračování v liberální multikulturní politice Gorbačovovy a Jelcinovy éry. Ačkoli během svého druhého prezidentského období omezil širokou autonomii Tatarstánu z raných 90. let (Baker, 2011: 45–46), podpora Putinovy strany *Jednotné Rusko* (*Jedinaja Rossija*) je mezi Tatary i dalšími neslovanskými menšinami obecně vysoká.¹⁸

Je islám netolerantní?

Když v 16. století dobývala ruská vojska území Kazaňského chanátu, patřili pohanští Marijci a Udmurti k nejhrouževnatějším obráncům jeho hlavního města a okolí, a na straně Tatarů bojovali při pokusech o zvrát situace ještě celé další půlstoletí. Brzy po ruském záboru Povolží, provázeném vysokým zdaněním domorodců, nucenými křty a imigračním tlakem ruských osadníků, odešly mnohé komunity těchto Ugrofinů v několika vlnách ze svých původních sídel na východ právě do území muslimských Tatarů a Baškirů.¹⁹ Zde jejich potomci žijí až do současnosti a tvoří jedny z posledních enkláv pohanství v celé Evropě.²⁰

Náboženská tolerance, jíž Tataři praktikovali vůči podmaněným sousedům, měla jistou oporu v Koránu, kde je násilná konverze zapovězena.²¹ Nejspíše

¹⁷ Mezi lety 1917–1933 přišla o život nebo byla odvečena do pracovních táborů zhruba polovina krymskotatarské populace.

¹⁸ Z výsledkových statistik posledních voleb do Státní dumy je dokonce patrné, že v rámci evropské části Ruské federace dosáhl Putinovo *Jednotné Rusko* nejlepších výsledků právě v multietnickém Povolží a na Kavkaze. Jisté podezření však vzbuzuje skutečnost, že strana drtivě zvítězila pouze v administrativních oblastech s výrazně nadprůměrnou volební účastí – viz statistiky reprodukované na ruské Wikipedii (Vyборы в Gosudarstvennuju dumu [2016], 2017).

¹⁹ Skutečnost, že většina Ugrofinů podporovala během 14.–16. století Tatary proti Rusům, vycházela zřejmě hlavně z praktických důvodů: pod tatarskou nadvládou měli sice domorodci postavení „obyvatel druhé kategorie“ (což mohlo – jak nasvědčují doklady z udmurtských legend – obnášet například povinnost nastávajících pohanských nevěst „sloužit“ po několik dní u tatarského pána). Do sfér jejich společenské struktury a kultury však tatarští podmanitelé příliš nezasahovali a oblasti bez tatarského osídlení zůstávaly i nadále pod správou místních princů, kteří pouze odváděli daně a poskytovali vojenské služby. Naproti tomu po ruském záboru přešla správa podmaněných území pod nové kolonizátory a původní obyvatelstvo nabývalo postupně postavení nevolníků (Kerezi, 2004: 373–376; Klima, 2004: 108–109; Sebeok & Ingemann, 1956: 24–28; Luppov, 1999: 68–69).

²⁰ Je však třeba doplnit, že vztah současných ugrofinských pohanů k islámu bývá důsledkem historického ponižování ze strany muslimů podobně negativní jako ke křesťanství (viz Filatov & Schipkov, 1997: 181–182).

²¹ *Korán* 2,256: „Nebudíž žádného donucování v náboženství! A již bylo jasně rozlišeno správné vedení od bloudění! Ten, kdo nevěří v Tághúta a věří v Boha, ten uchopí se rukojeti spolehlivé, jež nikdy se neutrhne. A Bůh je slyšící, vševědoucí.“

však vycházela především z dlouhodobé plurality náboženských kultur v širším prostoru východoevropských stepí, kde islám Tatarů a Kavkazanů koexistoval s křesťanstvím Řeků a Rusů, judaismem Židů a Chazarů a pohanstvím východních Ugrofinů a některých národů na Kavkaze (jako Abchazové, Čerkesové nebo Osetinci).²² K náboženské umírněnosti Tatarů v novověku bezpochyby přispěla i dlouhodobá ruská nadvláda. Během předosvícenské a komunistické epochy byl islám sice zakázán, jeho praxe v soukromí však nebyla postihována a Tataři byli do nových států poměrně hladce integrováni, aniž by byli vystavováni pogromům. Pilířem islámské víry se pro Tatary v důsledku uvedených podmínek stala především monoteistická věrouka, zatímco velkou část rituálních tradic nebylo možno po generace provozovat. Díky nutné flexibilitě a uzpůsobování náboženské kultury se tak v Povolží během 19. století mnohem snadněji uchytil liberální a mystický *súfismus*, a posléze i reformní, modernizační hnutí uvnitř islámu zvané *džadídismus*, vzniklé na Krymu, jehož centrem se záhy stala právě tatarská Kazaň. Stoupenci tohoto hnutí byli politicky aktivní zvláště po roce 1918, kdy vznikaly v rámci připravované autonomie Tatarstánu nové politické instituce a program školství s výukou v lokálních jazycích. Mnozí členové tohoto hnutí vstoupili do komunistické strany (Filatov, 1998: 266–267).

Tataři budou také nejspíše jediným muslimským národem světa, u něhož se objevilo v posledních desetiletích novopohanské hnutí – jinak typické především pro oblasti s křesťanskou historií. Mezi stoupenci předislámského *tengrismu* (jehož název vychází z turkicko-mongolských výrazů pro „nebe“ či „božstvo“) je populární mimo jiné názor, že idea monoteismu se rozšířila historicky právě z prostředí altajských etnik – a teprve od nich se měl koncept dostat k Indoiráncům a jejich prostřednictvím pak k Afroasiatům, včetně Egyptanů, Hebrejců a Arabů (Schnirelman, 2002: 199–200, 208–209).

Vzhledem k dlouhodobě bezproblémovému kulturnímu pluralismu v Povolží není také příliš divu, že se z tatarských nebo baškirských oblastí (na rozdíl od těch kavkazských) nerekrutovali prakticky žádní bojovníci Islámského státu – navzdory společné příslušnosti k sunnitské tradici i nemalé popularitě ultrakonzervativního wahhábitského islámu v Povolží během 90. let (Khurmatullin, 2010: 116–118). Rovněž je vzhledem k nastíněné historii regionu vcelku emblematické, že právě v Kazani, kde se nachází jedna z největších mešit v Evropě (stojící hned vedle pravoslavného kostela), vyrostl z iniciativy tatarského umělce Ildara Chanova tzv. Chrám všech náboženství. Jedná se o monumentální a esteticky pozoruhodnou stavbu, kde se pod jednou střechou nacházejí svatyně celkem šestnácti současných nebo starověkých náboženství (viz Chram vsjech religij, 2017). V jistém ohledu je tento světově unikátní „chrám multikulturalismu“ produktem relativně vyvážené politiky Ruska vůči kulturám svých etnických menšin během post-komunistické epochy. Vzhledem ke kontrastní situaci v některých zemích EU nezbyvá než připustit, že by v některých bodech mohla být ruská interkulturní politika pro Západ inspirativní.²³

²² Náboženská tolerance Tatarů mohla zčásti navazovat na tradici předislámského období: Již za Čingischána platilo na Mongoly podmaněných územích nařízení respektovat všechna zdejší náboženství a zákaz politického protežování některého z nich (Vladykin, 1994: 332).

²³ Principům i výsledkům různých politických přístupů vůči muslimským minoritám v Rusku a západní Evropě se blíže věnuje např. Ekaterina Braginskaja (2010, 44–58).

Obr. 4. Chrám všech náboženství na okraji Kazaně (zdroj: ru.wikipedia.org/wiki/Храм_всех_религий)

Závěry

Post-komunistické země střední Evropy dnes vykazují v rámci kontinentu vedle vysoké míry etnické homogenity také nejnížší zastoupení muslimských populací. Z obecně nízké zkušenosti jejich obyvatel s žitým islámem – a zejména z kontroverzního mediálního obrazu tohoto náboženství – vyplývají tradiční negativní stereotypy, skrze něž je zde islám rozšířeně reflektován. Vedle vnímání islámské kultury coby relativně homogenního monolitu jsou s touto tradicí obvykle paušálně spojovány také asociace jako netolerantnost a expanzivnost, anebo přesvědčení, že jde o bytostně „neevropský“ kulturní element. Historie i současné realie islámu u povolžských Tatarů uvedené stereotypy často zásadním způsobem nabourávají – a již proto stojí za bližší pozornost.

Pomineme-li křesťanské enklávy Řeků, omezené na černomořské pobřeží, šířil se islám po východní Evropě nejen dříve, ale zpočátku také úspěšněji než křesťanství. V 10. století se prosadil zvláště v prostoru středního Povolží, ovládaného turkickými Bulhary, vážný zájem o něj však projevil i mocný ruský kníže Vladimír. Počínaje 13. stoletím se islám stává oficiálním náboženstvím tatarských vládců Zlaté hordy, tehdejších hegemonů východní Evropy. Navzdory jeho aktivnímu šíření za pozdějších chánů neexistují žádné doklady nucených konverzí a multietnická říše Tatarů i její následnické chanáty zůstaly až do konce své existence multikonfesijní. Drastická změna situace po ruském dobytí, sestávající z násilných křtů a ničení nekřesťanských kultických objektů, poskytuje exemplární srovnání, které z obou – původně neevropských – monoteistických náboženství vykazovalo v oblasti

prostřednictvím svých nositelů větší míru tolerance a jaký byl charakter jejich expanze. Výmluvná je v tomto ohledu již převážná loajalita ugrofinských pohanů k tatarským vládcům i jejich následný exodus po ruském záboru v několika vlnách do tatarských a baškirských oblastí. Nelze rovněž pominout, že poslední ostrovy evropského pohanství se dnes nacházejí právě v tradičně islámských oblastech středního Povolží a Kavkazu.

Současná islámská kultura Tatarů – podobně jako je tomu u dalších turkických etnik někdejšího Sovětského svazu – vykazuje značnou mírou sekularizace. Platí to zvláště v porovnání se situací na Kavkazu a především na jih od něj. Realie v muslimských oblastech Povolží se dnes obecně nijak zásadně neliší od oblastí křesťanských či pohanských – ať jde o zástavbu obcí, oděv, módní trendy, způsob komunikace, anebo míru explicitních projevů náboženského života. Za tímto stavem je možné historicky hledat již relativně izolovaný vývoj zdejší islámské kultury od jejích předovýchodních ohnisek, a také konvergentní procesy v tradičně multikonfesijním prostoru kolem eurasijských stepí. Svůj význam měl bezpochyby i úspěch liberálnějších a humanistických proudů islámu mezi Tatary během novověku. Nejvýznamnější faktor však patrně spočívá v relativně úspěšné integraci Tatarů do ruské společnosti, a to za carské, komunistické i post-komunistické epochy, během nichž byla jejich kultura tlačena k různým uzpůsobením a kompromisům.

Seznam použité literatury:

Prameny:

Korán. I. Hrbek (Ed.) (1972). Praha: Odeon.

Nestor, *Pověst vremennych let*. M. Téra (Ed.) (2014). *Vyprávění o minulých letech: Nestorův letopis ruský – nejstarší staroruská kronika*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

Sekundární literatura:

Baker, Ch. (2011). Russian Federalism and Tatarstan's Ethnic Peace. *Federal Governance*, 8(2), 42–53.

Blažek, V. & Schwarz, M. (2011). Klasifikace a přehled turkických jazyků. *Linguistica Brunensia* 59(1–2), 25–59.

Braginskaia, E. (2010). State Approaches to Muslim Integration in Russia, France and Britain in Comparative Perspective. In R. Dannreuther & L. March (Eds.), *Russia and Islam: State, Society and Radicalism* (pp. 44–62). London – New York: Routledge.

ČTK & Echo24. (24.7.2015). „Žádné homosexuály u nás nemáme!“ tvrdí čečenský vůdce. *Echo24.cz*, 24.7.2015. Nalezeno [12.12.2017] na <https://echo24.cz/a/wN6Kc/zadne-homosexualy-u-nas-nemame-tvrdi-cecensky-vudec>.

Dannreuther, R. & March, L. (2010). Introduction. In R. Dannreuther & L. March (Eds.), *Russia and Islam: State, Society and Radicalism* (pp. 1–8). London – New York: Routledge.

Demographics of Russia. In *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. Nalezeno [12.12.2017] na https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Russia.

Elova, F. (2006). The Turkic Myth in Russian Literature. In M. Kappler (Ed.), *Intercultural Aspects in and Around Turkic Literatures: Proceedings of the International Conference Held on October 11th–12th, 2003 in Nicosia* (pp. 163–172). Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Filatov, S. (1998). Tatarstan: At the Crossroads of Islam and Orthodoxy. *Religion, State & Society*, 26(3/4), 265–277.

- Filatov, S. & Schipkov, A. (1997). Udmurtia: Orthodoxy, Paganism, Authority. *Religion, State and Society*, 25(2), 177–183.
- Goble, P. (4.12.2014). 7500 Mosques have been erected in Russia since Putin became president. *The Interpreter*. Nalezeno [12.12.2017] na <http://www.interpretermag.com/7500-mosques-have-been-erected-in-russia-since-putin-became-president/>
- Gvozdev, N. & Marsh, Ch. (2014). *Russian Foreign Policy: Interests, Vectors, and Sectors*. London – Los Angeles: SAGE Publications Ltd. – CQ Press.
- Chram vsjeh religij. In *Vikipedija: Svobodnaja enciklopedija*. Nalezeno [12.12.2017] na https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%80%D0%B0%D0%BC_%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%85_%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%B9.
- Ioffe, J. (2015). Putin is Down with Polygamy. *Foreign Policy*. Nalezeno [12.12.2017] na <https://foreignpolicy.com/2015/07/24/vladimir-putin-polygamy-islam-chechnya-christian-far-right-europe-ramzan-kadyrov/>.
- Kerezi, A. (2004). The Mari. In G. Nanovszky (Ed.), *The Finno-Ugric World* (pp. 373–376). Budapest: Teleki László Foundation.
- Khurmatullin, A. (2010). Tatarstan: Islam Entwined with Nationalism. In R. Dannreuther & L. March (Eds.), *Russia and Islam: State, Society and Radicalism* (pp. 103–121). London – New York: Routledge.
- Klima, L. (2004). The Udmurt – A Historical Overview. In G. Nanovszky (Ed.), *The Finno-Ugric World* (pp. 107–111). Budapest: Teleki László Foundation.
- Knorre, B. (2013). Neopaganism in Mari El Republic. In K. Aitamurto & S. Simpson (Eds.), *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe* (pp. 249–265). Durnham: Acumen.
- Lintrop, A. (2002). The Springs Prayer Feasts in the Udmurt Village of Varklet-Bodya in Tatarstan. *Cosmos*, 18, 43–55.
- Lupov, P. N. (1999). *Christianstvo u Votjakov: So vremeni pervykh istoričeskikh izvěstij o nich do XIX veka*. Iževsk: UIIJaL Ur.O RAN.
- Pereltsvaig, A. (2016). Mapping Crime and Substance Abuse in Russia. *Geocurrents*. Nalezeno [20.1.2016] na <http://www.geocurrents.info/geography-of-crime-and-punishment/13591>.
- Sebeok, T. & Ingemann, F. (1956). *Studies in Cheremis: The Supernatural*. New York: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.
- Shepard, J. (2013). Rus. In N. Berendová (Ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie: Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století* (pp. 363–410). Praha: Argo.
- Schnirelman, V. (2002). „Christians, go home!“. A revival of Neo-Paganism between the Baltic Sea and Transcaucasia (an overview). *Journal of Contemporary Religion*, 17(2), 197–211.
- Tatars. In *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. Nalezeno [12.12.2017] na <https://en.wikipedia.org/wiki/Tatars>.
- Vladykin, V. (1994). *Religiozno-mifologičeskaja kartina mira Udmurtov*. Iževsk: Udmurtija.
- Vybory v Gosudarstvennuju dumu (2016). In *Vikipedija: Svobodnaja enciklopedija*. Nalezeno [12.12.2017] na [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%83%D1%8E_%D0%B4%D1%83%D0%BC%D1%83_\(2016\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%83%D1%8E_%D0%B4%D1%83%D0%BC%D1%83_(2016)).
- Wiik, K. (2008). Where Did European Men Come From? *Journal of Genetic Genealogy*, 4, 35–85.

Seznam vyobrazení:

- Obr. 1. Ruské federální republiky v Povolží (názvy jsou uvedeny v angličtině) – Tatarstán je územní rozlohou srovnatelný s Českem (zdroj: 7x7-journal.ru).
- Obr. 2–3. Architektura mešit v Povolží (zdroj: komanda-k.ru).
- Obr. 4. Chrám všech náboženství na okraji Kazaně (zdroj: ru.wikipedia.org/wiki/Храм_всех_религий).